

Analysis of the Waqf Institution and Its Role in Economic, Social, and Cultural Development in Iran after the Islamic Revolution

Mohammad. Jahan Mihan¹, Seyed Mohsen. Jalali^{2*}, Reza. Haghpanah³, Mansour. Amirzadeh Jirkol²

¹ PhD Student, Department of Theology and Islamic Studies, Torbat Heydariyeh Branch, Islamic Azad University, Torbat Heydariyeh, Iran

² Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Torbat Heydariyeh Branch, Islamic Azad University, Torbat Heydariyeh, Iran

³ Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran

* Corresponding author email address: dr_smj@yahoo.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Jahan Mihan, M., Jalali, S. M., Haghpanah, R., & Amirzadeh Jirkol, M. (2024). Analysis of the Waqf Institution and Its Role in Economic, Social, and Cultural Development in Iran after the Islamic Revolution. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 3(4), 203-215.

© 2024 the authors. Published by Iran-Mehr: The Institute for Social Study and Research. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

The religion of Islam, through numerous verses and narrations, invites humanity to responsibility, altruism, and social participation to achieve social justice, establish peace and security, and eliminate discrimination and deprivation. It considers the realization of these goals possible through the payment of Islamic taxes such as khums and zakat, as well as through donations, waqf, and charity. Today, waqf is not only tied to spiritual and divine matters; many cultural, artistic, educational, research, and economic institutions and centers are managed through waqf. The tradition of waqf is not merely a source of blessing but is also regarded as one of the main drivers of development in all its dimensions. In various definitions, development is often described as meeting basic needs, which serves as a common thread among them. In this context, the waqf institution is considered an influential entity. Strengthening the waqf mechanism and its impact on socio-cultural development in Islamic societies highlights the existence of factors that also influence its developmental capacity in Iran. Identifying these factors can enhance the efficiency of waqf in fostering development and utilizing its potential to address economic, social, and cultural challenges. From an economic perspective, waqf is examined as an effective means to reduce poverty, increase employment, and promote equitable wealth distribution. From a social perspective, waqf is seen as a way to immortalize a good name for the donor, preserve assets, and promote altruism. Establishing orphanages, assisting debtors, supporting the needy, ensuring the livelihood of orphaned and underprivileged children, and providing dowries for young and needy couples are considered factors that improve social conditions. From a cultural perspective, the focus is on cultural centers such as the establishment of universities, schools, educational and research centers, and other institutions that can have a significant impact on the scientific development of society.

Keywords: *Waqf, Social Development, Economic Development, Cultural Development, Social Justice*

EXTENDED ABSTRACT

The Waqf institution, rooted in Islamic teachings, has played a significant role in fostering social justice, economic equality, and cultural development within Muslim societies, including Iran. Historically, Waqf has served as a tool for addressing socio-economic disparities through various philanthropic endeavors such as establishing orphanages, supporting the poor, funding education, and preserving cultural heritage (Mohammadi, 2016). The economic impact of Waqf is evident in its contribution to poverty alleviation, employment generation, and wealth redistribution (Dehghan, 2005). Additionally, the social and cultural dimensions of Waqf are reflected in its role in maintaining social cohesion, promoting altruism, and enhancing educational and research capacities through the establishment of universities and cultural institutions (Zahedi & Najafi, 2006). The historical significance of Waqf in Iran is undeniable, with numerous endowments supporting educational, cultural, and welfare activities throughout the centuries (Tusi, 2011). Modern Waqf institutions continue to adapt to contemporary needs, addressing new challenges such as environmental issues and providing flexible solutions through innovative management practices (Akbari, 2021). The Iranian Waqf system, managed by the Organization of Endowments and Charity Affairs, plays a crucial role in preserving and expanding endowments while contributing to national development (Pourfakhri, 2017). The legal framework, including the Iranian Constitution, emphasizes the importance of providing educational opportunities for all, further highlighting the relevance of Waqf in the socio-economic fabric of the country (Fakhri, 2016).

Islamic teachings advocate for economic justice and social welfare through mechanisms such as zakat, khums, and Waqf (Pour Yamin, 2019). The primary objective of Waqf is to provide sustainable financial support for social services, thereby reducing the burden on state resources and ensuring the well-being of disadvantaged groups (Ibn Torab, 2022). Historically, Waqf has been instrumental in establishing educational institutions, healthcare facilities, and public utilities, contributing significantly to the social infrastructure (Khosravi, 2023). The dual impact of Waqf—both economic and social—underscores its importance as a mechanism for equitable resource distribution and social solidarity (Haeri, 2001). From an economic perspective, Waqf assets represent a substantial source of capital that can be leveraged for productive investments, thereby stimulating economic growth and fostering financial independence (Meshkini, 2017). The equitable distribution of wealth facilitated by Waqf addresses socio-economic disparities, enhances social mobility, and promotes inclusive development (Rostampour, 2019). Furthermore, Waqf reduces government expenditures by funding public services and creating employment opportunities, thereby contributing to macroeconomic stability (Pour Yamin, 2019).

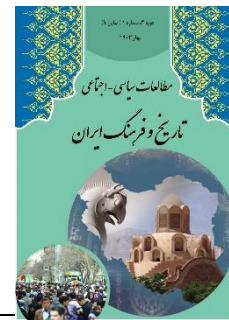
The social impact of Waqf extends to various facets of community life, including family welfare, support for marginalized groups, and enhancement of public health services (Haeri, 2001). Waqf supports vulnerable populations such as orphans, the elderly, and the disabled through financial aid, housing, and healthcare services (Ibn Torab, 2022). The role of Waqf in promoting education is particularly significant, with endowments funding scholarships, academic institutions, and research initiatives (Iranmanesh, 2021). By facilitating access to education for underprivileged students, Waqf helps in nurturing talent and reducing brain drain (Ibn Torab, 2022). The cultural contributions of Waqf are evident in the establishment of libraries, museums, and cultural centers, which serve as hubs for knowledge dissemination and cultural preservation (Akbari, 2021). Waqf-funded initiatives also promote arts and literature, fostering creativity and intellectual growth within society (Salimi Far, 2003). The flexibility of Waqf in addressing emerging

social needs underscores its dynamic nature and its potential to contribute to holistic development (Pourfakhri, 2017).

Economically, Waqf serves as a stabilizing force by providing affordable housing, supporting small businesses, and funding public infrastructure projects (Meshkini, 2017). The utilization of Waqf assets for income-generating activities ensures a steady flow of resources for social welfare programs (Akbari, 2021). Socially, Waqf enhances community resilience by fostering mutual support, preserving cultural heritage, and promoting social inclusion (Ibn Torab, 2022). The integration of Waqf into national development strategies can mitigate socio-economic challenges such as poverty, unemployment, and inequality (Rostampour, 2019). The historical legacy of Waqf in Iran reflects its adaptability to changing societal needs, making it a vital component of the country's socio-economic landscape (Dehghan, 2005). By addressing contemporary challenges through innovative approaches, Waqf institutions can enhance their impact and contribute to sustainable development (Pour Yamin, 2019).

Culturally, Waqf plays a critical role in supporting educational excellence, preserving historical monuments, and fostering artistic endeavors (Iranmanesh, 2021). The establishment of educational endowments ensures the accessibility of quality education for all socio-economic groups, thereby reducing educational disparities (Ibn Torab, 2022). The cultural significance of Waqf is also reflected in its support for artistic and literary projects, which enrich the cultural fabric of society (Akbari, 2021). The promotion of scientific research through Waqf-funded scholarships and grants contributes to the advancement of knowledge and technological innovation (Pourfakhri, 2017). The legal and institutional framework governing Waqf in Iran provides a robust mechanism for managing and expanding endowments, ensuring their long-term sustainability and effectiveness (Fakhri, 2016). The dynamic nature of Waqf, coupled with its historical legacy, underscores its potential to address contemporary social, economic, and cultural challenges (Salimi Far, 2003).

In conclusion, the Waqf institution serves as a multifaceted tool for socio-economic and cultural development in Iran, rooted in Islamic values and traditions (Mohammadi, 2016). Its historical significance, economic potential, social impact, and cultural contributions make it an indispensable component of Iran's development strategy (Dehghan, 2005). The integration of Waqf into modern development frameworks can enhance its effectiveness in addressing current challenges and promoting sustainable development (Zahedi & Najafi, 2006). By leveraging Waqf assets for economic growth, social welfare, and cultural preservation, Iran can achieve comprehensive development that aligns with its historical legacy and contemporary needs (Tusi, 2011). The continuous evolution of Waqf institutions, driven by innovative management practices and supportive legal frameworks, ensures their relevance and effectiveness in the ever-changing socio-economic landscape.

تحلیل نهاد وقف و جایگاه آن در توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی ایران پس از انقلاب اسلامی

محمد جهان میهن^۱، سید محسن جلالی^{۲*}، رضا حق پناه^۳، منصور امیرزاده جیرگلی^۴

۱. دانشجوی دکتری الهیات و معارف اسلامی، واحد تربت حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی، تربت حیدریه، ایران
۲. استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تربت حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی، تربت حیدریه، ایران
۳. استادیار فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: dr_smj@yahoo.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

جهان میهن، محمد، جلالی، سید محسن، حق پناه، رضا، و امیرزاده جیرگلی، منصور. (۱۴۰۳). تحلیل نهاد وقف و جایگاه آن در توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی ایران پس از انقلاب اسلامی. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۳(۴)، ۲۱۵-۲۰۳.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

دین مبین اسلام در بسیاری از آیات و روایات، بشر را به مسئولیت‌پذیری، نوع‌دوستی و مشارکت اجتماعی به منظور تحقق عدالت اجتماعی، برقراری آرامش و امنیت، رفع تبعیض و محرومیت دعوت نموده است و تحقق این امر را توسط پرداخت مالیات‌های اسلامی از قبیل خمس و زکات، هبه، وقف، صدقه و غیره امکان‌پذیر می‌داند. امروزه، وقف صرفاً به امور معنوی و الهی پیوند نخورده؛ بلکه بسیاری از نهادها و مراکز فرهنگی، هنری، آموزشی، پژوهشی و اقتصادی از طریق وقف اداره می‌شوند. سنت وقف تنها منشا خیر و برکت به شمار نمی‌رود، بلکه یکی از عوامل اصلی توسعه در تمامی جنبه‌های آن به شمار می‌رود. در تعاریف متعدد، مفهوم توسعه به معنی تأمین نیازهای اساسی ذکر شده که این امر وجه مشترک اکثر آنان می‌باشد. در این راستا، نهاد وقف نهادی تأثیرگذار است. مسئله‌ی تقویت عامل وقف و تأثیر آن بر توسعه‌ی اجتماعی-فرهنگی در جوامع اسلامی، نمایان‌گر وجود عواملی است که بر ظرفیت توسعه‌ی آن در ایران نیز تأثیرگذار است و شناخت این عوامل می‌تواند موجب افزایش کارایی وقف در امر توسعه و بهره‌گیری از ظرفیت آن، به منظور رفع مشکلات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی منجر در نظر گرفته می‌شود. در رویکردهای اقتصادی، وقف، به عنوان عاملی موثر بر کاهش موثر فقر و افزایش اشتغال، توزیع عادلانه‌ی ثروت، مورد بررسی قرار می‌گیرد. در رویکرد اجتماعی، وقف علاوه بر جلودانه ساختن نام نیک از شخص باقی ماندن اموال و، حس هم‌نوع دوستی مطرح می‌گردد. تأسیس دارالایتام، کمک به مقروضان، حمایت از مستمندان، تأمین زندگی کودکان بی‌سرپرست و بدسرپرست، تهیه‌ی جهیزیه برای زوج‌های جوان و نیازمند عاملی در جهت بهبود اوضاع اجتماعی تلقی گردیده و در رویکرد فرهنگی، پرداختن به مراکز فرهنگی همچون تأسیس دانشگاه‌ها و مدارس، مراکز آموزشی و تحقیقاتی، و موارد دیگر که می‌تواند آثاری اساسی در توسعه‌ی علمی جامعه ایجاد کند، مورد بحث قرار می‌گیرد.

کلیدواژگان: وقف، توسعه اجتماعی، توسعه اقتصادی، توسعه فرهنگی، عدالت اجتماعی

مقدمه

انسان موجودی اجتماعی است که رشد و تکامل او در گرو زندگی جمعی و تعاون و همکاری با دیگر هموعان قرار دارد. از این رو، انسان‌ها در طول تاریخ کوشیده‌اند به منظور حفظ و بقای جامعه، شیوه‌های متعدد و مناسبی جهت مشارکت و همیاری، تعاون ایجاد نمایند. مطالعه‌ی تاریخ وقف-به معنای عام آن- را می‌توان عمومی‌ترین نوع مشارکت، همکاری و تعاون، بشر دانست که از ابتدایی‌ترین ادوار تاریخی؛ در جوامع بشری وجود داشته است (Mohammadi, 2016). در جهان امروز، وقف صرفاً در پیوند با جنبه‌های معنوی و الهی قرار نگرفته؛ بلکه بسیاری از نهادها و مراکز فرهنگی، هنری، آموزشی، پژوهشی و حتی اقتصادی از طریق وقف اداره می‌شوند. لذا به جرات می‌توان گفت عامل وقف نه تنها منشا خیر و برکت است بلکه عاملی تاثیرگذار بر توسعه‌ی پایدار در پیشرفت جوامع، بخصوص جوامع اسلامی و از جمله ایران می‌باشد (Dehghan, 2005).

مفهوم توسعه از دیدگاه‌های مختلف و با توجه به بینش‌ها و گرایش‌های متفاوت فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و غیره تعریف شده است (Zahedi & Najafi, 2006). بنابراین، انتخاب تعریفی که مورد قبول تمامی صاحب‌نظران باشد، تا حدودی دشوار است؛ زیرا توسعه، فرایند پیچیده‌ای است که بر بهبود همه‌جانبه‌ی زندگی انسانی ناظر است. در واقع توسعه، یک جریان چندوجهی است که از یک سو نیازمند تغییرات بنیادین در ساخت اجتماعی، نگرش عامه مردم و نهادهای ملی و از سوی دیگر نیازمند تسریع در رشد اقتصادی، کاهش نابرابری اقتصادی و ریشه‌کن کردن فقر مطلق می‌باشد. به عبارت ساده تر، توسعه به معنای پیشرفت مداوم کل نظام اجتماعی و جامعه به سوی زندگی بهتر یا انسانی‌تر است (Dehghan, 2005).

وقف که در آن، اصل مال و ملک می‌ماند و از بهره و منفعت آن در راه خدا استفاده می‌شود (Tusi, 2011)، به عنوان یک سیستم متحرک و پویا دارای تأثیرات سازنده در جامعه می‌باشد. وقف، از جمله اصول و سنن اسلامی است که می‌تواند با رویکرد دینی، به عنوان محور اساسی توسعه، مورد تعمق قرارگیرد. یکی از مهم‌ترین پیامدهای وقف در جوامع اسلامی، تاثیر عمیق آن بر شکل‌دهی به ساختارهای اجتماعی و اقتصادی کشورهای اسلامی و وسیله‌ای صلح آمیز در جهت توزیع مجدد درآمدها است. عمده‌ی این تأثیرات در قالب خدمات عمومی همچون مدرسه، مسجد، ایجاد فضاهای فرهنگی و اجتماعی مثل دانشگاه‌ها، کتابخانه‌ها، مدارس، که عموماً دارای کارکرد اجتماعی و فرهنگی هستند می‌باشد (Akbari, 2021). در ایران نیز از گذشته تا حال، وقف در بسیاری از مناطق نقش مهمی در توسعه‌ی اجتماعی و فرهنگی داشته است. اگر توسعه را به معنای تأمین نیازهای اساسی در نظر بگیریم، نهاد وقف در دوره‌های مختلف از این حیث دارای تأثیرات عمده‌ای بوده است (Akbari, 2020). در واقع بنیادهای وقفی جدید، ابزاری هستند که به کمک آن‌ها، نیات واقف یا واقفین، محقق گشته به گونه‌ای که به متولیان موقوفات اجازه می‌دهند که در مواقع ضروری بنا به تشخیص، بر حسب مقتضیات زمان، عمل نمایند. لذا هر زمان موضوع جدیدی یا مسئله‌ای پیش آید و مرجع توجهی نسبت به آن وجود نداشته باشد، این افراد در حل آن تلاش می‌نمایند. به عنوان مثال موقوفه‌هایی وجود دارد که پس از حل مسائل آموزشی به حل مسائل زیست محیطی پرداخته‌اند (Pourfakhri, 2017).

در سطح کلان، سازمان اوقاف و امور خیریه، سازمانی است که حفظ، احیاء و اداره موقوفات کشور و سایر موارد اختصاص یافته به امور عام المنفعه و خیریه و هم‌چنین، نظارت بر اماکن مذهبی، اداره‌ی مساجد و بقاع متبرکه، نشر و گسترش معارف اسلامی و گسترش فرهنگ وقف را عهده دار است (Pourfakhri, 2017).

یکی از اهداف سازمان اوقاف و امور خیریه بر اساس کلیات برنامه‌ی پنج ساله‌ی حفظ و احیای موقوفات کشور، مصوب معاونت امور اوقافی سازمان، مصوب ۱۳۸۴، به شرح زیر است:

«سازمان اوقاف و امور خیریه، به عنوان متولی اصلی موقوفات و بقاع متبرکه و موسسات خیریه، بر آن است که با گسترش فرهنگ وقف و با بهره‌گیری از اهرم‌های موجود، علاوه بر این‌که موقوفات و بقاع متبرکه موجود در ایران را حفظ و در جهت عمران آن‌ها تلاش خواهند کرد، نسبت به گسترش آن‌ها اقدام می‌نماید. هم‌چنین به دنبال آن است که به عنوان سازمانی موثر، در ابعاد فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و حتی سیاسی، در عرصه‌ی داخلی و بین‌المللی مطرح و انجام وظیفه نماید و از این طریق، بخش عظیمی از نیازهای انسانی را برطرف سازد» (Dehkordi, 2004).

مسئله‌ی تقویت تاثیر نهاد وقف بر توسعه‌ی فرهنگی - اجتماعی در جوامع اسلامی، نمایان‌گر وجود عواملی است که بر ظرفیت توسعه‌ای نهاد وقف در ایران نیز تاثیرگذار است و شناخت این عوامل می‌تواند به افزایش کارایی نهاد وقف در امر توسعه‌ی همه‌جانبه و بهره‌گیری از ظرفیت آن به منظور رفع نیازها و مشکلات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی منجر شود. در این راستا بند سوم قانون اساسی جمهوری اسلامی نیز دولت را موظف به فراهم‌سازی محیط و امکانات آموزشی برای تمامی افراد جامعه نموده است (Fakhri, 2016).

بنابراین هدف پژوهش حاضر، شناخت نقش و جایگاه وقف و رقبات وقفی بر توسعه‌ی اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی می‌باشد. بر همین اساس پرسش اصلی تحقیق این است که وقف به عنوان یک نهاد، چگونه می‌تواند موجبات توسعه‌ی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را فراهم سازد؟

تدابیر اسلام برای ایجاد و توسعه عدالت در نظام اجتماعی

تعمق در آیات قرآن کریم، مشخص می‌کند که یکی از اهداف دین مبین اسلام کاهش شکاف‌های ناعادلانه میان طبقه‌ی ثروتمند و فقیر جامعه و افزایش کیفیت زندگی نیازمندان می‌باشد بدین منظور، برنامه‌ی وسیعی در نظر گرفته است که از جمله‌ی آن می‌توان به پرداخت مالیات‌های اسلامی از جمله خمس و زکات اشاره نمود. قرآن کریم در سوره بقره، به پرداخت زکات و خمس به عنوان دو فریضه مهم (شخصی و اجتماعی) سفارش نموده است. این آیه، بر توجه ویژه و عمیق دین مبین به مسئله‌ی رفع نیازهای اساسی افراد جامعه (اقتصادی، اجتماعی) دلالت می‌نماید. بر این اساس چنان‌چه همه‌ی مسلمانان به این دو اصل، اعتقاد عملی داشته باشند، به طور قطع و یقین وضعیت اقتصادی و اجتماعی افراد جامعه در شرایط بهتری قرار می‌گیرد (Pour Yamin, 2019).

یکی از مهم‌ترین تدابیر و سیاست‌های حاکمیت اسلامی، از صدر اسلام تا کنون سفارش به پرداخت صدقات جاریه (وقف) می‌باشد و این بدان معناست که مردم، بخشی از اموال خود را در راستای خدمات‌رسانی بهتر به نیازمندان، وقف نمایند. به مرور زمان، امکان استفاده از آن اموال، برای طبقات مشخص و معین یا نیازمند جامعه، امکان پذیر می‌گردد و این عمل صرفاً از طریق وقف، امکان‌پذیر خواهد شد (Ibn Torab, 2022).

مطالعه اجمالی تاریخ وقف، به روشنی نشان می‌دهد که انگیزه‌ی نخستین واقفان صدر اسلام، از بین بردن فقر و محرومیت از جامعه‌ی مسلمین بوده است. به عبارت دیگر، به همان نسبت که وضع مالی مسلمین بر اثر فتوحات بهبود پیدا می‌کرد، موقوفات نیز به لحاظ تعداد و کیفیت، گسترش می‌یافت. اکنون پس از ۱۴ قرن، بهترین سیستم تامین اجتماعی هم‌چنان وقف است که در میان مردم رواج دارد، بدون این‌که هزینه‌ای برای بیت‌المال مسلمین داشته باشد (Khosravi, 2023).

تعامل نهاد وقف و توسعه

در خصوص هم‌فراخوانی نهاد وقف و موقوفات به عنوان یک متغیر مستقل و توسعه‌ی انسانی (اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی) به عنوان یک متغیر وابسته، مطالعات علمی متعددی می‌توان انجام داد؛ زیرا پیامد موقوفات در هر بستر و زمینه‌ی اجتماعی، که بررسی شود، برخوردار از افراد از امکانات مادی با استانداردهای قابل قبول جامعه می‌باشد. آن‌چه مسلم است از کارکردهای فردی غیر قابل انکار وقف، این است که باور

انسان‌ها، احساس تعلق به جامعه، عزت نفس، توانمندسازی، بهره‌وری، حقوق انسانی، مشارکت، پویایی مناسبات فرهنگی و امثال آن است (Ibn Torab, 2022).

از مجموع مطالب گفته شده می‌توان چنین نتیجه‌گیری نمود که وقف می‌تواند از دو طریق در فرایند توسعه موثر باشد:

- ۱- نفس استقلال و رشد و توسعه‌ی اجتماعی-اقتصادی (مبتنی بر موازین اسلامی) که به طور طبیعی موجب رفاه عمومی و کاهش چشم‌گیر فقر و محرومیت و آثار آن در جامعه خواهد شد.
- ۲- بخش عمده‌ی موارد مصرفی (موقوف‌علیه‌م) که واقفان در طول تاریخ وقف در نظر گرفته‌اند، به رفاه عمومی، فقرزدایی و عدالت اجتماعی، مربوط می‌شود (Haeri, 2001).

کارکرد وقف در توسعه‌ی اقتصادی جامعه

وقف به عنوان یکی از پایه‌های اساسی اقتصاد جامعه، از جایگاه ویژه‌ای در جوامع اسلامی و از جمله در ایران برخوردار می‌باشد. وقف به عنوان منبع بزرگ درآمدی و اقتصادی و یک سرمایه می‌تواند بسیاری از مشکلات اقتصادی را حل کند و در توازن بخشی به امور اقتصادی و تعادل اجتماعی جامعه سهم قابل توجهی را به خود اختصاص دهد؛ خود این تعادل، عاملی در رسیدن به عدالت اجتماعی و رفاه عمومی است که هدف غایی اکثر کشورهای در حال توسعه می‌باشد (Meshkini, 2017). همان‌گونه که پیش‌تر ذکر شد، توسعه؛ دارای ابعاد اقتصادی، اجتماعی و محیطی است. بر این اساس در بعد اقتصادی توسعه و تأثیری که وقف بر این بعد دارد، می‌توان به حجم سرمایه‌ی فیزیکی متراکم در موقوفات، گستردگی رقبات وقفی و تنوع موارد مصرف آن‌ها در ارتباط با تأمین نیازهای مادی افراد جامعه اشاره نمود که این امر بر رشد اقتصادی تأثیر مستقیم گذاشته و پیامد آن، توسعه‌ی اقتصادی است (Akbari, 2021).

حقیقت این است که سرمایه‌های عظیم وقف را می‌توان هم‌چون سایر سرمایه‌ها - با رعایت موازین شرعی، انگیزه و نیت واقفان و در نظر گرفتن جوانب وقف - در فعالیت‌های تولیدی و خدماتی به‌کاربرد و آن‌ها را از حالت رکود خارج نموده و به حالت پویایی و تحرک هدایت نمود. بدین وسیله می‌توان از سویی کمک شایان توجهی به رشد و توسعه و استقلال اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی کشور نمود و از سوی دیگر بر سرمایه‌های اوقاف افزود و یقیناً این امر در جهت اهداف و انگیزه‌های واقفان نیز می‌باشد (Rostampour, 2019).

از آثار عینی وقف در توسعه‌ی امور اقتصادی جامعه می‌توان به این موارد اشاره نمود:

الف- توزیع عادلانه‌ی ثروت در بین اقشار مختلف جامعه

یکی از موانع توزیع عادلانه ثروت، تراکم سرمایه‌های مالی و امکانات در دست اقلیتی خاص از جامعه، است. با غنی شدن قشر اقلیت جامعه (ثروتمندان)، قشر اکثریت جامعه (طبقه‌ی فقیر) هر روز فقیرتر می‌شوند و این سیر، شکاف طبقاتی و اجتماعی در جامعه را تشدید می‌نماید. به عنوان یک عامل بازدارنده و جلوگیری از ادامه‌ی این دور باطل، نهاد وقف می‌تواند موجب جلوگیری از تجمع و تمرکز ثروت در جامعه و توزیع عادلانه‌ی آن در جامعه گردد. هم‌چنین سطح زندگی طبقات پایین اقتصادی در جامعه را ارتقاء دهد و در نتیجه، در سایه‌ی عامل وقف، عدالت اجتماعی در جامعه محقق خواهد شد (Meshkini, 2017).

ب- کمک به بخش عمومی در راستای کاهش مسئولیت‌های دولت

امروزه در دوره‌ای هستیم که تشکیلات اداری و بوروکراسی دولتی، در حدی از گستردگی قرار دارد که تقسیم وظایف به شدت تخصصی و جزئی شده است. مطالعه‌ی تاریخ نشان می‌دهد که در ادوار گذشته، تأمین نیازهای اساسی مردم، تماماً توسط دولت‌ها انجام نمی‌شد و بسیاری از این امور را نهاد وقف انجام می‌داد. در جوامع امروز نیز نهاد وقف، می‌تواند به عنوان یک ابزار مالی، باری از دوش دولت برداشته و

بخشی از وظایف دولت را به عهده گیرد و نیز به طور هم‌زمان از طریق گسترش و رواج این سنت در جامعه به ریشه‌کن ساختن یکی از بزرگ‌ترین معضلات اجتماعی یعنی بیکاری، بپردازد (Pour Yamin, 2019).

ج- تأمین مسکن ارزان قیمت برای اقشار کم درآمد

واگذاری زمین‌های وقفی با اجاره‌ی طولانی مدت، اجاره دادن کارگاه‌ها و مغازه‌ها با اجاره‌بهای ارزان‌تر برای اقشار کم توان و ضعیف مالی، یکی از کارکردهای اقتصادی وقف در جامعه به شمار می‌رود.

کارکرد وقف در توسعه ی اجتماعی

بنابر تعاریف، توسعه امری است متحرک، پویا و چندبعدی که همواره باید پاسخ‌گوی نیازهای اساسی و اجتماعی انسان باشد و با محور قراردادن مردم و اجتماع، به عنوان عاملان و نافعان اصلی توسعه، اموری هم‌چون امنیت، انسجام و عدالت را برای افراد جامعه مهیا سازد. با توجه به نقش، آثار و پیامدهایی که وقف در ادوار گوناگون ملل اسلامی داشته است، می‌توان به جرات گفت که وقف، همواره یکی از عوامل موثر و یکی از تمهیدات جوامع جهت شکوفایی تمدن اسلامی و توسعه ی آن بوده است و پیامد آن نیز، تحقق عدالت اجتماعی می‌باشد (ابراهیمی و همکاران، ۱۴۰۱: ۶۳). با نگاهی به تاریخچه‌ی وقف در ادوار گذشته و هم‌چنین دوران معاصر متوجه می‌شویم که در گذشته، بسیاری از خدمات اجتماعی از طریق موقوفات اداره می‌شده است: مدارس و مساجد، کاروانسراها، رباط‌ها، دارالایتام، قنات‌ها و... اماکنی بودند که در جامعه سنتی به شدت مورد نیاز بوده اند و واقفان با توجه به این نیازهای اجتماعی، به عمل وقف اقدام می‌کرده‌اند. در دوران معاصر و با توجه به شرایط خاص حاکم بر کشور و محدودیت‌های ایجاد شده برای کشور، به کارگیری وقف در حمایت از گروه‌های اجتماعی کم‌درآمد یا فاقد درآمد، کمک به ازدواج افراد و اقشار ضعیف جامعه، ایجاد مراکز درمانی و بهداشتی، تاسیس پرورشگاه، ایجاد مجتمع‌های تربیتی در مناطق محروم کشور و مانند آن به عنوان یکی از مهم‌ترین کارکردهای اجتماعی وقف می‌تواند در جامعه تلقی شود.

ابعاد اجتماعی وقف

از دیدگاهی دیگر؛ نهاد وقف به عنوان یکی از نهادهای نشأت گرفته از تعالیم انبیاء را می‌توان دارای دو بعد اجتماعی دانست: بعد اول - خوددوستی است. به این معنا که با انجام وقف، نام انسان و مالکیت اموال و دارایی‌های او تا ابد جاودانه می‌گردد. انسان از این طریق می‌تواند به وجودی فناپذیر تبدیل شود.

بعد دوم - هم‌نوع دوستی و غیرخواهی است. در طول تاریخ و در تمامی جوامع، همواره اقشار کم درآمد یا فاقد درآمد و امکانات ضروری زندگی که از آنان به نام فقرا و مستمندان نام برده می‌شود، در کنار قشر مرفه و توانگر زندگی می‌کرده‌اند. تدبیر دین مبین اسلام جهت ایجاد توازن اجتماعی، وقف است که از مظاهر عینی آن در جامعه می‌توان به این موارد اشاره نمود:

الف - استحکام بنیان خانواده

نقش خانواده از دیدگاه اسلام، در فقرزدایی بسیار کلیدی است، یعنی تا زمانی که این نهاد (خانواده)، از موقعیت و جایگاه شایسته‌ای برخوردار باشد، دیگر نیازی به کمک‌های دولت و بنگاه‌های خصوصی و بنیادهای خیریه برای کمک به افراد فقیر، باقی نمی‌ماند. بدین منظور، فقه اسلام در مبحث خانواده، به گونه‌ای عمل می‌کند که تقریباً تمامی کسانی که تحت لوای خانواده قرار می‌گیرند، به صورت بالقوه از خطر فقر، ایمن خواهند ماند. در این میان، فقط افرادی که از داشتن خانواده محروم هستند، در وضعیت نامناسبی قرار دارند و برای خروج از فقر، منتظر کمک‌های دولتی یا مردمی، باقی خواهند ماند. در چنین وضعیتی، اسلام از یک‌سو برای نهاد خانواده و برای بخش دیگری که اموال مازاد دارند، توصیه‌های ویژه‌ی رفتاری مانند وقف، هبه، وصیت، زکات و دیگر انفاقات، در نظر گرفته است تا از این طریق، از افراد بدون خانواده رفع محرومیت شود.

ب- حمایت از اقشار کم‌درآمد

کمک به مستمندان، کمک به نابینایان، دستگیری از آوارگان و سالخوردگان، کمک به مقروضان، حمایت از مهاجران، تأمین زندگی کودکان بی‌سرپرست، خانواده‌های زندانیان، ارائه کمک‌های نقدی برای آزادسازی زندانیان واجد شرایط (دیه، مهریه، جرایم مالی)، احداث بیمارستان و نظارت بر اداره‌ی آنها، ایجاد درمانگاه‌ها، احداث دانشکده‌های پزشکی، تأمین مخارج دانشجویان پزشکی، اختصاص درآمد موقوفات در جهت درمان بیماران نیازمند، احداث مدرسه، تأسیس کتابخانه، ارائه‌ی کمک‌های مالی جهت تهیه‌ی تجهیزات، تأمین هزینه‌های بهداشت فردی و اجتماعی برای افراد نیازمند از جمله مواردی است که واقفان آگاه و خیراندیش به آن توجهی وافر داشته‌اند.

ج- ارتقاء سطح بهداشت و درمان

یکی از حقوق مسلم فردی و اجتماعی برخورداری از خدمات بهداشتی، درمانی است و حفظ بقا، پایداری و نشاط جوامع، مستلزم رعایت و به‌کارگیری اصول و قواعد بهداشتی است. مسلمانان با پیروی از رسول گرامی اسلام (ص) و اهل بیت پاک ایشان، که پایه‌گذاران اولین موقوفات بوده‌اند، در طول تاریخ با توجه به نیازهای روز جامعه خود و به منظور رفع کمبودهای مادی و معنوی مردم یا توسعه علم و دانش و فرهنگ و بهداشت و امور عام‌المنفعه و رواج احسان و نیکوکاری، املاک و مستغلاتی را در جهت احداث مکان‌های بهداشتی و درمانی وقف نموده‌اند (Haeri, 2001).

از گذشته‌های دور توجه به امور درمانی از سوی واقفان به عنوان یکی از موارد ارزشمند وقف، تلقی می‌شده است. توجه به جنبه‌های انسان دوستانه و به ویژه سفارش‌های مکرر اسلام مبنی بر دستگیری از ناتوانان و بیماران، موجب گردید که وقف اموال به منظور صرف در امور درمانی در جامعه، مورد توجه افراد خیر قرار گیرد. تاریخ وقف در ایران نیز، موید و گواه بر حمایت‌های بی‌دریغ زنان و مردان خیر، از نیازمندان و بیماران بوده است. عده‌ای از این خیرین با وقف اموال خود، به ساخت بیمارستان‌ها و درمانگاه‌هایی برای بیماران اقدام کرده‌اند و عده‌ای نیز به پرداخت هزینه‌ی پزشک، پرستار و داروها - آن هم به دلیل بضاعت کم - بسنده کرده‌اند. بدیهی است نیت واقفان هر چه که باشد، می‌تواند جان انسان‌های زیادی را نجات دهد. این امر تا بدان جا گسترش یافته که حتی تدریس رایگان علم طب هم در نیت واقفان، از قلم نیفتاده است (Ibn Torab, 2022).

بنیادهای وقفی، از یک سو با ارائه خدمات بهداشتی و درمانی به عنوان ثمره‌ی فوری از اقدام به وقف و مشارکت در امور خیر و از سوی دیگر با تبدیل بیمارستان‌های خیریه و موقوفه، به دانشکده‌های پزشکی اثرات ثمربخش خود را در عرصه‌ی خدمات بهداشتی و پزشکی، نمودار ساخته‌اند. هم‌چنین، واقفان بسیاری وجود دارند که به قصد کاهش هزینه‌های درمانی مردم به تأمین تجهیزات درمانی بیمارستان‌ها و درمانگاه‌ها کمک می‌کنند. بیمارستان‌ها و درمانگاه‌های وقفی، وسیله‌ای برای کاهش هزینه‌های درمانی مردم است که می‌توان با فرهنگ‌سازی آن را گسترش داد (Ibn Torab, 2022).

کارکرد وقف در توسعه‌ی فرهنگی جامعه

الف- کارکرد علمی و آموزشی

آموزش از زمان پیدایش انسان بر زمین، آغاز شده و به اعتقاد برخی، معلمی (یا گونه‌ای از آن) به لحاظ قدمت، دومین شغل انسان‌ها بوده است. آموزش رسمی به شکل امروزی آن در گذشته، وجود نداشت. در واقع بزرگسالان در تمامی فعالیت‌های روزمره، در جایگاه معلمی و آموزش قرار داشتند و سراسر زندگی جلوه‌ای از کلاس درس بوده است. تراکم دانش در طول زمان، موجب پیدایش آموزش رسمی شد و با رشد فزاینده‌ی جمعیت و افزایش پیچیدگی‌های آن، آموزش رسمی و ماهیت آن به موسسات خاص واگذار شد. (قنبری، ۲۰۱۳: ۸۸). یکی از کارکردهای مهم مدیریت منابع انسانی به عنوان یکی از اهداف نظام آموزشی، فراهم ساختن زمینه‌های به فعلیت درآوردن توانایی‌های بالقوه

افراد جامعه و شکوفایی استعدادهای آنان است. محمد عبدلسلام، برنده جایزه نوبل یکی از راهکارهای پیشرفت علمی در کشورهای اسلامی را گسترش فرهنگ وقف، عنوان نموده است (Iranmanesh, 2021).

وقف یکی از اصلی‌ترین ارکان محقق نمودن نهاد تعلیم و تربیت از ابتدای سنت گذاری آن تا کنون، می‌باشد؛ با این تفاوت که حضور واقفین در هر دوره با توجه به مقتضیات زمانی و مکانی و متناسب با ضرورت و نیازهای جامعه بوده است. در دوران فعلی، واقفین با در اختیار قراردادن اراضی وقفی، جهت رفع نیازهای آموزشی و تربیتی، اقدام نموده‌اند (Pourfakhri, 2017).

تشکیل و تاسیس موقوفات، جهت پشتیبانی از اهداف آموزشی و تربیتی، با سنت ایجاد موقوفات مخصوص کمک‌رسانی به نیازمندان، ارتباطی تنگاتنگ دارد. چرا که اولین پیش‌نیاز برای پشتیبانی از امر ترویج آموزش و پرورش، اعطای کمک‌هزینه‌های تحصیلی به دانش‌آموزان و دانشجویان کم‌بضاعت و بی‌بضاعت مالی است. از آن‌جا که دولت، بودجه‌ی لازم برای تحصیلات پایه ابتدایی تا دبیرستان همه‌ی شهروندان نیازمند را تامین می‌کند، موقوفات، سهم عمده‌ای در حمایت از نخبگان در تحصیلات عالی بر عهده گرفته‌اند. در حال حاضر، بسیاری از مدارس خصوصی و مدارس شبانه روزی، با اهداف مشخص تعلیم و تربیتی، تحت حمایت موقوفات هستند (Ibn Torab, 2022).

ب- کمک به شناسایی استعدادهای درخشان و جلوگیری از پدیده‌ی فرار مغزها

با نگاهی گذرا به تاریخ وقف درمی‌یابیم که در گذشته بسیاری از مراکز آموزشی، از طریق موقوفات اداره می‌شد. این امر به حدی در جامعه نهادینه شده بود که حتی برخی از بزرگان جهان اسلام از میان اقشار محروم در همین مراکز، رشد کرده و مدارج بالای علمی را طی نموده‌اند. اندیشمندانی هم‌چون ابوعلی سینا فردوسی، حکیم طوسی، سعدی و دیگر بزرگان علم و معرفت در این‌گونه مدارس تحصیل نموده‌اند (Ibn Torab, 2022).

مطالعات نشان می‌دهد که درآمدهای بالقوه و بالفعل موقوفات، یکی از منابع اساسی جهت تأمین هزینه‌ی طرح‌های آموزشی و علمی به‌منظور کشف و پرورش استعدادهای بالقوه‌ی جوانان است. تربیت و تقویت استعدادهای درخشان، خود عاملی در جهت توسعه‌ی فرهنگی کشور است؛ زیرا از این طریق می‌توان استعدادهای درخشان را شناسایی کرد و امکانات لازم را در جهت رشد و ارتقای علمی آن‌ها به کار برد. اهمیت موقوفات در راه‌یابی افراد مستعد اما کم‌بضاعت مالی، در سه دهه اخیر تا حدودی کاهش یافت. زیرا پنجاه درصد همه دانشجویان از حمایت دولتی برخوردار شدند. اما در سال‌های اخیر، سهم دولت به ۱۳ درصد، کاهش یافته‌است (همان). با تاسیس موقوفات با هدف رشد آموزشی، حمایت از دانشجویان برگزیده، با عنوان کمک‌هزینه تحصیلی، امکان ادامه تحصیل این قشر کم‌بضاعت مستعد را ممکن ساخته است. (ابن تراب، ۱۴۰۱: ۷۲). از سوی دیگر این عمل تا حدود زیادی از پدیده‌ی فرار مغزها جلوگیری خواهد کرد. (ایران‌منش، ۱۴۰۰: ۱۲۳)

ج- کارکرد تربیتی

در حوزه تعلیم و تربیت همانند سایر حوزه‌ها، وقف با بهره‌گیری از دیدگاه‌های نوین به امر توسعه و پیشرفت جوامع اسلامی یاری می‌رساند. از جمله خدمات فرهنگی وقف در امور تربیتی جامعه می‌توان به این موارد اشاره کرد:

تأسیس دانشگاه‌ها، مدارس، کتابخانه‌ها، برگزاری همایش‌ها و سمینارها و نمایشگاه‌ها، ایجاد مراکز تحقیقاتی، ایجاد و توسعه نهادهای فرهنگی، احداث مراکز پژوهشی، توسعه‌ی فرهنگ کتاب و کتابخوانی، فرهنگ سازی از طریق ایجاد و پخش فیلم‌های سینمایی، مجموعه‌های تلویزیونی، تئاتر، چاپ مجلات و نشریات به منظور آشناسازی افراد جامعه با نهاد وقف، محافظت، نگهداری، تعمیر و بازسازی اماکن تاریخی و متبرکه، احداث خوابگاه‌های شبانه روزی برای محصلان و طلاب، خوابگاه‌های دانشجویی، احداث آزمایشگاه‌های مجهز علمی، احداث صندوق‌های قرض الحسنه و ارائه وام به نیازمندان (Akbari, 2021).

به منظور روشن شدن کارکرد فرهنگی وقف در جامعه‌ی امروز، برخی از اقدامات عملی صورت گرفته در این حوزه، بیان می‌گردد:

- احداث مدارس وقفی در دوره‌های ابتدایی و متوسطه: در حال حاضر تعداد فراوانی از این نوع مدارس در سرتاسر ایران، دایر و مشغول بهره‌برداری هستند.
- احداث مجتمع‌های آموزشی-تربیتی وقفی: این قبیل مجتمع‌ها، از دوره ابتدایی تا پایان متوسطه، برای اقشار خاصی از جامعه که توان لازم را ندارند، مثل ایتام و خانواده‌های بی‌بضاعت، توسط واقفین ایجاد شده که مشغول خدمت‌رسانی می‌باشند.
- ایجاد مراکز فرهنگی-آموزشی وقفی: این مراکز با ابتکارات، خلاقیت‌ها و استفاده از توان فکری، اقتصادی و علمی اساتید و نخبگان و خیرین، برای ارتقای دانش‌آموزان تلاش می‌کنند. مثل کانون فرهنگی قلم‌چی موقوفه، که تاکنون خدمات ارزنده‌ای برای هموار نمودن راه ورود دانش‌آموزان مستعد به دانشگاه‌های کشور، ارائه نموده است.
- اختصاص اراضی وقفی به مراکز فرهنگی: این امر با در اختیار گذاشتن اراضی وقفی مناسب در شهرها و مناطق مختلف کشور، جهت احداث یا توسعه مدارس و مراکز فرهنگی-تربیتی کشور صورت می‌گیرد.
- احداث دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی در اراضی وقفی: بنا بر گفته‌ی رئیس سازمان اوقاف و امور خیریه، تا سال ۱۳۹۳ بیش از ۴۰ دانشگاه وقفی در کشور، احداث شده است (Akbari, 2021).

بسترهای توسعه فرهنگی در جامعه ایران

وقف به عنوان یکی از عوامل زمینه ساز توسعه از دو طریق؛ توسعه‌ی کمی و توسعه‌ی کیفی فضاهای آموزشی، فرهنگی، هنری و امثال آن در فرایند بهبود وضعیت فرهنگی جامعه می‌تواند ایفای نقش کند، چرا که به واسطه‌ی به‌کارگیری این رویکرد، تاکنون وقف در توسعه‌ی فضاهای آموزشی و تربیتی، بسیار موفق عمل نموده است (Salimi Far, 2003).

۱. فراهم نمودن زمینه‌ی مشارکت خیران و واقفان و ایجاد فرصت مناسب جهت رفع نیازهای آموزشی و تربیتی به واقفان.
  ۲. استقبال گسترده‌ی واقفان از حوزه علم و دانش و فناوری و هم‌چنین انجام تحقیقات گسترده در کشور با پشتوانه‌ی مالی وقف.
  ۳. اهمیت جایگاه علم و دانش در دین مبین اسلام و توصیه‌ی پیامبر اسلام و ائمه بر قداست این موضوع. به گونه‌ای که این جایگاه قابل مقایسه با سایر موضوعات اجتماعی نمی‌باشد. لذا وقف در حوزه علم و دانش از نظر مردم، یکی از کارهای حسنه و ماندگار می‌باشد.
  ۴. وجود ظرفیت‌های تاریخی فراوان از گذشته تا حال، جهت دستیابی به سطوح عالی دانش و معرفت و تعلیم و تربیت.
- در واقع بنا به نتایج تحقیقات گذشته، نمی‌توان مفهوم توسعه را تنها از دریچه محدود اقتصادی، تبیین نمود. بلکه فرهنگ، اطلاعات و نوسازی جامعه در آن جایگاهی محوری دارد و منظور از توسعه، گسترش توانایی‌ها، ظرفیت فکری، کیفیت دانش و مهارت‌های فنی، خلاقیت و نوآوری، توانایی افراد برای حل مسائل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی و نیز بهره‌مندی از منابع، دستاوردها و امکانات جامع و به طور کلی بهبود شرایط زندگی مادی و معنوی برای همگان قابل تبیین است:
- در رویکرد اقتصادی وقف- علاوه بر توزیع عادلانه‌ی ثروت در بین کلیه‌ی سطوح جامعه، فقرزدایی و کاهش موثر فقر، مسئله‌ی اشتغال نیز، تحت‌الشعاع قرار می‌گیرد.

در رویکرد اجتماعی وقف- علاوه بر جاودانه ساختن اموال و دارایی‌ها و باقی ماندن نام نیک از شخص، هم نوع دوستی و دیگرخواهی نیز مطرح می‌شود. عملکردهای عینی در این بعد، عبارت‌اند از: حمایت از اقشار ضعیف و کم‌برخوردار جامعه، تأمین نیازهای اساسی زندگی کودکان بی‌سرپرست و بدسرپرست، تأسیس مراکز نگهداری کودکان بی‌سرپرست، کمک به مقروضان، تهیه‌ی جهیزیه برای زوج‌های جوان نیازمند و غیره.

در رویکرد فرهنگی وقف، تأسیس مدارس، دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی و تحقیقاتی، ارائه‌ی خدمات به دانشجویان و دانش‌آموزان، پرورش استعداد‌های درخشان و بسیاری موارد دیگر که می‌تواند آثاری اساسی در توسعه‌ی علمی جامعه ایجاد کند، مورد بحث قرار می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

بی‌تردید وقف از جنبه اجتماعی، یکی از ابزارهای کارا و اثرگذار در راه برقراری عدالت اقتصادی اسلام است. زیرا یکی از بازدارنده‌های تحقق عدالت اجتماعی، تراکم ثروت و به دنبال آن، تراکم قدرت بوده است. تراکم ثروت به معنای انباشته شدن ثروت و سرمایه‌های مادی جامعه، در دست فرد، قشر یا طبقه‌ای خاص است که یکی از محوری‌ترین عوامل زوال و انحطاط جوامع است؛ توجه به این موضوع، اهمیت جایگاه وقف را به عنوان پدیده‌ای که در برابر تراکم ثروت قرار دارد، نمایان می‌سازد. در واقع وقف، زمینه‌ی تحقق عدالت اجتماعی را فراهم می‌سازد و موجب گسترش روابط انسانی بر مبنای ارزش‌ها می‌گردد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Akbari, A. (2021). A Sociological Analysis of the Impact of the Endowment Institution on Development in the City of Mashhad. *Journal of Social Sciences, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad*, 1-32.
- Akbari, E. (2020). *A Sociological Analysis of the Impact of Endowments on Development in the City of Mashhad (Comparative-Historical Study of the Timurid, Safavid, and Pahlavi Periods)* Ferdowsi University of Mashhad]. Iran.
- Dehghan, M. (2005). *The Role of the Endowment Institution in Social and Cultural Transformations in Mashhad During the Safavid Period* Al-Zahra University]. Tehran, Iran.
- Dehkordi, S. (2004). *A History of the Directorate of Endowments and Charitable Affairs of Khorasan Through Oral and Visual Narratives*. Segal.
- Fakhri, S. (2016). *The Role of the Organization of Endowments and Charitable Affairs in Administrative Law in Iran* Islamic Azad University - Bandar Abbas Branch, Faculty of Law].
- Haeri, M. H. (2001). *Endowment in Islamic Jurisprudence and Its Role in Islamic Economic Flourishing*. Islamic Research Foundation.

- Ibn Torab, Z. (2022). Endowment and Its Social and Cultural Functions. *Theology Journal*, 14(58).
- Iranmanesh, M. A. (2021). A Study of the Barriers to the Realization and Effectiveness of Endowments in Social Welfare. *Journal of Social Issues in Iran*, 12(2).
- Khosravi, M. A. (2023). Endowment in the Course of Experience. *Endowment: Eternal Legacy Journal*(27).
- Meshkini, A. (2017). The Role and Impact of Endowments in Islamic Society. In *Proceedings of the International Quranic Competitions* (Vol. 3).
- Mohammadi, B. (2016). *A Juridical Study of the Conversion and Change of Endowment Uses* Razi University, Faculty of Theology].
- Pour Yamin, S. (2019). Factors Affecting the Decline of the Beneficial Tradition of Endowments and Innovative Solutions for Its Revival. *Journal of New Research in Humanities*(New Series, No. 17).
- Pourfakhri, A. (2017). *A Juridical and Legal Study of Contemporary Endowment Issues and Their Economic, Social, and Cultural Effects* Shahid Chamran University, Faculty of Theology].
- Rostampour, S. (2019). Modernizing the Uses of Endowment Revenues in Jurisprudence, Substantive Law, and Judicial Precedent in Iran. *Iranian Political Sociology Journal*, 2(4).
- Salimi Far, M. (2003). *A Glimpse at Endowments and Their Economic and Social Effects*. Andisheh Publishing.
- Tusi, M. (2011). *Al-Istibsar Fi Ma Akhtalaf Min Al-Akhbar*. Dar Al-Kutub Al-Islamiyah.
- Zahedi, S., & Najafi, R. (2006). Conceptual Expansion of Sustainable Development. *Management Journal*, 10.